edildi. Ancak birkaç günlük hastalıktan sonra orada vefat etti ve Budin'de defnedildi. Tiryâkî Hasan Paşa, çağdaşı Edirneli Mehmed tarafından olumsuz sıfatlarla nitelendirilirse de dönemin diğer müellifleri kahramanlığı, cesareti, adamlarının çokluğu ve bunlar nezdindeki saygınlığı, sabrı, dikkat ve titizliğiyle onu överler. Gazâları için müstakil eserler yazılmış, Kanije müdafaası romanlaştırılmış, ayrıca muhtelif çalışmalar gerçekleştirilmiştir (*DİA*, XXIV, 308). Hasan Paşa'nın torunlarından Eğribozlu Bekir Efendi'nin oğlu Moralı Melek Ahmed devlet memurlukları ve mutasarrıflıklarda bulunmuş, tarihe dair bazı eserler kaleme almış ve Selânik'te vefat etmiştir (1871; Babinger, s. 393).

BİBLİYOGRAFYA :

Câfer İyânî, *Tevârîh-i Cedîd-i Vilâyet-i Üngürüs: Osmanlı-Macar Mücadelesi Tarihi* (haz. Mehmet Kirişçioğlu), İstanbul 2001, hazırlayanın girişi, s. XXXI; *Tiryaki Hasan Paşa'nın Gazaları ve Kanije Savunması* (haz. Vahit Çabuk), İstanbul 1978; Hasanbeyzâde Ahmed, *Târih* (haz. Şevki Nezihi Aykut), Ankara 2004, III, 563, 623-639; *Mehmed b. Mehmed er-Rumî (Edirneli)'nin Nuhbetü't-tevârîh ve'l-ahbâr ve Târîh-i Âl-i Osman'ı* (haz. Abdurrahman Sağırlı, doktora tezi, 2000), İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 581-582; *Topçular Kâtibi Abdülkadir (Kadrî) Efendi Târihi* (haz. Ziya Yılmazer), Ankara 2003, tür.yer.; Peçuylu İbrâhim, *Târih*, I, 12, 26-28; II, 232, 235, 239-242, 331; Kâtib Çelebi, *Fezleke* (haz. Zeynep Aycibin, doktora tezi, 2007), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, tür.yer.; Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi, *Ravzatü'l-ebrâr*, İstanbul 1248, s. 484; Naîmâ, *Târih* (haz. Mehmet İpşirli), Ankara 2007, tür.yer.; Hammer (Atâ Bey), VIII, 9-14; Ahmed Refik [Altınay], *Kanije Gazileri*, İstanbul 1931; Niyazi Ahmet Banoğlu, *Tiryaki Hasan Paşa*, İstanbul 1943; Avni Savaş Kurt, *Kanije Müdafaası*, İstanbul 1945; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, s. 82-91; III/2, s. 290, 362, 499; Danişmend, *Kronoloji*, tür.yer.; M. Cavit Baysun, *Tiryaki Hasan Paşa ve Kanije Müdafaası*, İstanbul 1950; Levend, *Gazavatnâmeler*, s. 99-103; M. Çağatay Uluçay, *Tiryaki Hasan Paşa*, İstanbul 1957; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı Tarihine Âid Belgeler, Telhîsler: 1597-1607*, İstanbul 1970, s. 45-46, 59, 114; Babinger (Üçok), s. 131, 393, 450; *Kanije Savunması ve Tiryaki Hasan Paşa*, Ankara 1986; W. J. Griswold, *Anadolu'da Büyük İsyan: 1591-1611* (trc. Ülkün Tansel), İstanbul 2000, s. 106, 115-116; Kemal Erkan, *Tiryâki Hasan Paşa ve Kanije Müdâfaası*, İstanbul 2008; "Hasan Paşa", *TA*, XIX, 23; Geza David, "Kanije", *DİA*, XXIV, 308.

MAHMUT AK

TİTOGRAD

(bk. PODGORİCA).

TİTTÂVİN

(bk. TITVÂN).

TİYÛL

(تيول)

İran'da IX. (XV.) yüzyıldan itibaren genellikle askerî dirlikler için kullanılan bir terim.

Kelimenin Çağatay Türkçesi'nde "ülke, arazi, toprak" anlamına gelen **yatul**dan geldiği tahmin edilmektedir (Doerfer, II, 667-668). İran coğrafyasında IX. (XV.) yüzyıldan itibaren giderek iktâ kelimesinin yerini almıştır. Kaynaklarda XV. yüzyıldan önce kullanıldığına dair bir bilgiye rastlanamamıştır. İlk defa Karakoyunlular zamanındaki metinlerde geçtiği görülmektedir. Kelimenin yer aldığı en eski metinlerden biri olan *Kitâb-ı Diyârbekriyye*'de Karakoyunlu Hükümdarı Cihan Şah'ın 871 (1466-67) yılında Bağdat'a düzenleyeceği askerî sefer için emîrleri ve tiyûl sahiplerini (tiyûldârân) ordusuna çağırdığı kaydedilmektedir (Ebû Bekr-i Tihrânî, II, 371; *a.e.*, s. 224). Eserde **tiyûlât**ın askerî dirlikler, **tiyûldâr**ın dirlik sahipleri için kullanıldığı anlaşılmaktadır. V. Minorsky, "vergileri belli bir süre için toplama yetkisi" olarak tanımladığı tiyûlü irsî özellik taşıyan soyurgaldan ayırmaktadır.

Tiyûlün (Tuyûl) Safevîler devrinden itibaren tarihî metinlerde yaygın biçimde yer aldığı görülmektedir. Kelime Şah Tahmasb döneminin (1524-1576) başlarında genellikle "ülke" kelimesiyle yan yana zikredilir (Hasan-ı Rûmlû, II, 655; Kādî Ahmed Kummî, I, 195, 394). Söz konusu kullanımlarda ülkenin belirli bir vilâyeti, nahiyeyi veya toprağı, tiyûlün ise bu toprağın vergi toplama hakkının herhangi bir kimseye tevcihini ifade ettiği anlaşılmaktadır. Yine Safevî devrine ait metinler, tiyûlün muayyen bir bölgede (ülke) vergi toplama hakkının tevcihini ya da söz konusu bölge içindeki muafiyetleri ifade ettiğini göstermektedir. Bu durumda kelimenin Safevîler döneminde "askerî dirlik" (iktâ) anlamında kullanıldığı ve tiyûllerin iktâ sisteminin yerini aldığı belirtilmektedir (Kādî Ahmed Kummî, I, 218; İskender Bey Münşî, I, 322, 352; II, 914, 1060).

Terim olarak tiyûl yeni olsa da sistem olarak Yakındoğu coğrafyasında yüzyıllardan beri uygulanan bir geleneğe dayanmaktaydı. Bu gelenek, temelde askerî masrafların karşılanmasında çekilen nakit para sıkıntısının çözümünü hedeflemekteydi. Tiyûller genelde mîrî topraklar, hânedana ait araziler ve özel mülkler, nâdiren de vakıf arazileri arasından tevcih edilmekte, tiyûllerle ilgili her türlü düzenleme Dîvân-i A'lâ tarafından yürütülmekteydi (İskender Bey Münşî, I, 255). Tiyûl sahipleri emîrler, boy beyleri ve ordu komutanlarıydı. Kendisine tiyûl tevcih edilen kimseden ihtiyaç halinde askerî kuvvet sağlaması istenmekteydi. "Tiyûl-nâmçe" adı verilen belgede tiyûl sahibinin hazırlamak zorunda olduğu asker miktarı belirtilirdi. Resmî görevlilerin tiyûl arazisine müdahalelerini engelleyici hükümler de bu belgede yer alırdı. Tiyûl sahibi böylece kendisine tevcih edilen topraklar üzerinde divana ait her türlü tasarrufu elinde bulundurmaktaydı. Sonuçta tiyûl uygulamada yavaş yavaş bir tür toprak tevcihi kabul edilmiştir. Tiyûl sahibinin ölümü durumunda eğer vârisi belgeyi yeniletmemişse tiyûl geçersiz kabul edilirdi. Ancak iktâda olduğu gibi tiyûlde de zamanla miras bırakma ve şahsî mülk telakki etme eğilimlerinin ortaya çıktığı görülmektedir.

İran coğrafyasında tiyûl arazilerin miktarını tesbit etmek oldukça güçtür; çünkü bu arazilerin miktarı vilâyetlere ve zamana göre değişmekteydi. İran'da Safevîler'den sonra hükümranlığı ele geçiren Nâdir Şah tiyûl ve soyurgalleri denetim altına almaya teşebbüs etmiş, bu amaçla 1151 (1738) yılında Fars'ta bulunan tiyûllerle vakıf arazilerini devletleştirmek için bir ferman yayımlamıştır. Kaçarlar devrinde, hem vergi toplamak hem de resmî görevlilerin maaş ve ücretlerini ödeyebilmek için ülke arazisinden geniş toprakların tiyûl olarak tevcih edilmiş ve bu araziler merkezî hükümetin elinden çıkmıştır. XIX. yüzyılın ortalarına kadar bütün İran gelirlerinin yaklaşık beşte birinin tiyûl şeklinde hükümetin tasarrufundan çıktığı kaydedilir. İran'da meşrutiyetin ilânından sonra 1907 yılında Meclis-i Şûrâ'nın ilk icraatlarından biri tiyûl arazilerinin üzerindeki tasarrufların feshedilmesi olmuştur.

BİBLİYOGRAFYA :

Doerfer, *TMEN*, II, 667-669; Ebû Bekr-i Tihrânî, *Kitāb-ı Diyārbakriyye* (nşr. Necati Lugal – Faruk Sümer), Ankara 1993, II, 371, 517; *a.e.* (trc. Mürsel Öztürk), Ankara 2001, s. 224, 313; Hasan-ı Rûmlû, *Aḥsenü't-tevârîḫ* (nşr. M. İsmâil Rıdvânî), Tahran 1377/1998, I, 79, 565; II, 655, 721, 1016, 1063, 1232, 1283, 1456; III, 1807; Kādî Ahmed Kummî, *Ḫulâṣatü't-tevârîḫ* (nşr. İhsan İşrâkī), Tahran 1373/1994, I, 195, 218, 382, 394, 563; İskender Bey Münşî, *Târîḫ-i ʿÂlem'ârâ-yı ʿAbbâsî* (nşr. Îrec Efşâr), Tahran 1382/2003, I, 138, 255, 279, 322, 352, 362; II, 914, 1060; Mîrzâ Ali Nakī-yi Nasîrî, *Elḳāb ve Mevâcib-i Devre-yi Selâṭîn-i Ṣafevî* (nşr. Yûsuf Rahîmlû), Meşhed 1372/1993, s. 4, 10-16, 54-63, 105, 117; Gıyâseddin Muhammed-i Sîstânî, *İḥyâ'ü'l-mülûk* (nşr. Menûçihr-i Sütûde), Tahran 1383/2004, s.

106, 160, 162, 225, 415, 439-440, 496; A. K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia,* London-New York 1953, s. 109, 124-125, 139-140; a.mlf., "Tiyûl", *EI*[2] (Fr.), X, 550-551; Bâstânî-yi Pârîzî, *Siyâset ve İktişâd-ı ʿAṣr-ı Ṣafevî,* Tahran 1357/1978, s. 69-73, 183-187; K. M. Röhrborn, *Niẓâm-ı Eyâlât der Devre-i Ṣafeviyye* (trc. Keykâvus Cihandârî), Tahran 2537 şş. / 1978, s. 10, 43, 63, 69, 161-163, 177-181, 195-200; H. Busse, *Pejûheşî der Teşkîlât-ı Dîvân-ı İslâmî* (trc. Gulâm Rızâ Verehrâm), Tahran 1362/1983, s. 274; Fâtıma Alâka, *Iṣṭılâḥât-ı Dîvânî-yi ʿÂlem'ârâ-yı ʿAbbâsî,* Tahran 1385/2006, s. 51-52; V. Minorsky, "Tiyûl", *İA,* XII/1, s. 391-393.

Osman Gazi Özgüdenli

TLEMSEN

(bk. TİLİMSÂN).

TODERINI, Gian Battista

(1728-1799)

İtalyan din adamı, edebiyatçı.

Venedik'te doğdu. Ailesi hakkında fazla bilgi yoktur. Felsefe ve arkeoloji öğrenimi gördü; daha sonra dinî eğitim alarak Cizvit papazı oldu. 1781-1786 yılları arasında İstanbul'da bulundu. Venedik Balyosu Augustino Garzoni'nin oğluna öğretmenlik yaparken bir yandan da meraklı kişiliğinin etkisiyle Garzoni ailesinin ona sağladığı ortamda çeşitli ilimlerle ilgilendi. Elde ettiği birikimi *Letteratura Turchesca* adı altında yazdığı, özellikle Avrupa'nın kültür çevrelerinde ün kazanan eserinde değerlendirdi. Toderini Venedik'te öldü.

Letteratura Turchesca'nın Fransızca tercümesinin (bk. bibl.) önsözünde çalışmaları hakkında verilen bilgiler Teoderini'nin hayatına ve bilimsel kimliğine ışık tutmaktadır. Çalışmalarına Grekçe ve Latince el yazmaları ve madalyonlarla başlamış, Osmanlı paraları üzerinde yaptığı incelemelerle devam etmiştir. Seyyahlarla kurduğu iyi ilişkiler sayesinde araştırmaları için çeşitli malzemeler toplamıştır. Bunlar Arapça, Farsça el yazmaları, İstanbul'da basılan Türkçe eserler, coğrafya kitapları, haritalar, takvimler, güneş saatleri ve Osmanlılar'ın kullandığı her türlü astronomi aletleriyle su altı cihazları olarak özetlenebilir. François à Mesgnien Meninski'nin *Lexicon Arabico-Persico-Turcicum*'unu inceleyen Toderini, Fransız şarkiyatçısı Barthélemy de Molainville d'Herbelot'nun *Bibliothèque orientale*'i içinde İtalyanca, Latince ve Fransızca'ya çevirdiği Türk, İran ve Arap şiirlerini de okuyordu. O sıralarda Osmanlı tarihine olan merakıyla araştırma alanlarını genişletmiş, İstanbul'un kültür merkezlerine devam edip dönemin ilim, fikir ve edebiyat adamlarıyla arkadaşlık kurmuştur. Türk kütüphanecilik ve matbaacılık tarihiyle ilgilenmiş, Türk edebiyatı üzerine araştırmalar yapmıştır. XVIII. yüzyıl Türk kültür hayatını dikkate değer bir gayret ve vukufla incelemiş, ayrıca Türkçe öğrenmiş, küçük bir şiir mecmuasını İtalyanca'ya çevirmiştir. Rodos, Venedik, Floransa ve Roma'dan kitap getirterek zengin bir kütüphane tesis etmiştir. İlgilendiği konular ve bilgi birikimi arttıkça bunları kitap haline getirmeye çalışmıştır (*De la litterature des turcs,* s. V-XV).

Toderini'nin *Letteratura Turchesca* adlı kitabı Osmanlı yazmaları, müellifleri, medrese ve mektepleri, kütüphaneleri, edebiyatı ve bilim hayatına dair bir eserdir. İçeriği yönünden kitaba Türk bilim tarihine ait bir çalışma diye bakmak mümkündür. Müellif İstanbul'dan Venedik'e döndüğünde hem devlet adamı hem bir âlim olan senatör A. Quirini Stampalia'dan büyük destek görmüş, kitabını onun teşvik ve yardımıyla neşretmişti. Rusya'nın Portekiz büyükelçisi M. Bulgakow eseri bir yazı ile Rusya İmparatorluğu'nun ileri gelen âlimlerine göndermiştir. Bu çalışmanın en önemli yanlarından biri, birinci cildin başında yer alan ve eserin yazılış sebebini açıklayan kısmıdır. Avrupalı bilim adamları arasında mevcut bir ön yargıya göre Hz. Muhammed, kendi dinî doktrinini güçlendirmek için müslümanlara eğitim ve öğretimi yasaklamıştı. Toderini, Osmanlı kütüphanelerinin girişinde, "İlim Çin'de de olsa onu arayınız" hadisinin yazılı olduğunu hatırlatarak bu görüşün İslâm'ın öz kaynaklarıyla çeliştiğini söyler, kitabında yer verdiği konuların çeşitliliğiyle Türkler'in ilme olan düşkünlüğünü göstermeye çalışır ve bu ön yargıyı ortadan kaldırmayı amaçladığını belirtir. Balyos J. B. Donad'ın *Della letteratura dei Turchi* adıyla 1688'de Venedik'te yayımladığı benzer konulu bir eserden sonra Toderini'nin çalışması 1787'de yine Venedik'te neşredilmiş ve Rahip Cournaud tarafından *De la litterature des turcs* adıyla Fransızca'ya (Paris 1789), W. G. Hansleutner tarafından *Litteratur der Türken* ismiyle Almanca'ya (Königsberg 1790) çevrilmiştir. Almanca çeviride bazı tamamlayıcı bilgiler de bulunmaktadır. Üç ciltten oluşan eserin birinci cildinde Türkler'in ilgilendikleri ilimler (Kur'an'dan savaş araç gereçlerine kadar), ikinci ciltte medrese ve kütüphaneler ele alınmış, üçüncü ciltte 1727-1787 yılları arasında İstanbul'da basılan kitaplar kaydedilmiştir. İlk cildinin bir bölümü Türk mûsikisine ayrılan eserin (Aksoy, *Avrupalı,* s. 78) bir kısmı *İbrahim Müteferrika Matbaası ve Türk Matbaacılığı* adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir (trc. Rikkat Kunt, haz. Şevket Rado, İstanbul 1990). Toderini'nin eseri öncelikle, Türkler'e ve Türk kültürüne ait birçok konuyu Batı dillerinde ele alan ilk kaynaklardan biri olduğu için önemlidir. Müellifin konuların çeşitliliği yanında verdiği doğru bilgileri ve o günün Türk toplumuna ait gözlemleriyle yorumlarını da içeren çalışma, Avrupalı Türkolog ve şarkiyatçıların uzun zaman en önemli başvuru kaynağını teşkil etmiştir. Müellif, kitabının cebirle ilgili kısmında İstanbul'daki Türkler'in aritmetik ilminde çok derinleştiklerini, bu ilmi neredeyse çocukluklarından itibaren medreselerde öğrenmeye başladıklarını belirtir. Ayrıca daha sonra iyi hocaların nezareti altında ve Türkçe-Arapça mükemmel matematik kitapları vasıtasıyla birikimlerini arttırmaya devam ettiklerini, bu alanda en iyi Avrupa matematikçilerini şaşırtacak derecede bilgi sahibi olduklarını ve en zor hesapları dahi kısa sürede yaptıklarını söyler.
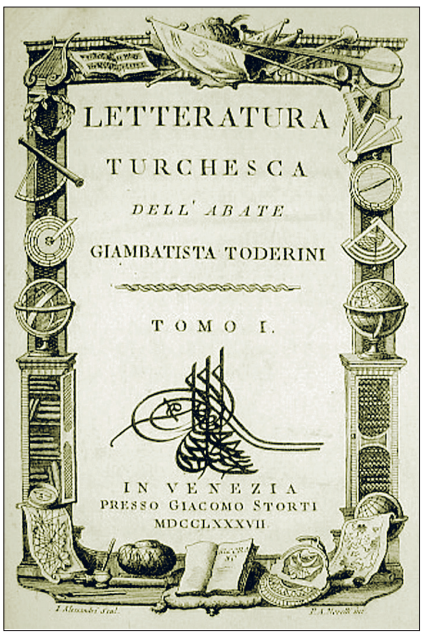
Gian Battista Toderini'nin *Letteratura Turchesca* adlı eserinin I. cildinin kapak sayfası (Venedik 1787)